

O pożytkach z interdyscyplinarności płynących – inspiracje antropologiczne

„Cały problem tkwi w tym jak ludzie myślą, w ich historii, tradycji w ich kulturze”¹ – tak komentował sytuację polityczną w byłej Jugosławii pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku urzędnik Organizacji Narodów Zjednoczonych. Konwersacja z nim skłoniła skandynawskiego etnologa Jonasa Frykmana do zastanowienia się, czym też jest owa kultura, w przypadku Bałkanów odpowiedzialna za przelew krwi, gwałty i inne zbrodnie wojenne. W pierwszej części tekstu chciałabym rozwinąć myśl Frykmana, pokazując jak zmieniały się wykładnie kategorii „kultura” i jak wiele wątpliwości budzi ona obecnie. Wątpliwości te dotyczą tytułowych „pułapek kultury” rozumianych jako skłonność do uproszczeń, stereotypizacji, esencjalizacji i politycznych uwikłań. W drugiej natomiast skupię się na przedstawieniu założeń subdyscypliny antropologii, jaką jest antropologia polityczna. Mam nadzieję, że spojrzenie na owe pułapki kultury i politykę okiem antropologa będzie interesujące dla badaczy stosunków międzynarodowych, zwłaszcza w kontekście obserwowanego obecnie „zwrotu kulturowego”².

Antropologiczne zastosowania pojęcia kultury i ich krytyka

Pojęcie kultury ogniskowało antropologiczną debatę od roku 1871, czyli od momentu wyłonienia się antropologii jako dyscypliny akademickiej³. Rok 1871 to data wydania *Cywilizacji pierwotnej* Edwarda Tyłora zawierającej pierw-

---

¹ J. Frykman, *Belonging in Europe. Modern identities in minds and places*, „Ethnologia Europea” 1999, t. 29, nr 2, s. 13.

² H. Schreiber, G. Michałowska (red.), *Kultura w stosunkach międzynarodowych*, t. 1: *Zwrot kulturowy*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2013.

³ Na przykład: A. Barnard, *Antropologia: zarys teorii i historii*, tłum. S. Szymański, PIW, Warszawa 2006; A. Kuper, *Kultura. Model antropologiczny*, Wydawnictwo UJ, Kraków 2005.

szą naukową definicję kultury⁴, rozpoczynającą ponadwiekowe spory o sposób objaśniania pojęcia konstytutywnego dla antropologii kulturowej. Wyznaczając słupy milowe w tej debacie, warto przywołać pisma Bronisława Malinowskiego z lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku, w których wprowadza systemową definicję kultury rozumianej jako zorganizowany system działań ludzkich⁵. Kolejny punkt zwrotny w procesie precyzowania tego pojęcia to opublikowana w 1958 roku definicja francuskiego etnologa Claude'a Lévi-Straussa objaśniająca kulturę jako system znaków⁶. W 1973 roku Clifford Geertz porównuje kulturę do tekstu, pisząc, że „kultura każdego ludu jest zbiorem tekstów, z których każdy sam też jest jakąś kompilacją, a antropolog wycęza wzrok starając się czytać te teksty przez ramię tych, którzy są ich prawowitymi właścicielami”⁷. Wszystkie definicje sformułowane do końca lat siedemdziesiątych XX wieku (a było ich bardzo wiele, skoro w połowie XX wieku, w 1952 roku, Kroeber i Kluckhohn naliczyli około stu sześćdziesięciu)⁸ syntetyzowały założenia teoretyczne szkoły czy kierunku, w ramach którego powstawały, stawiały nowe pytania badawcze, często powodowały zmianę procedur badania i sposobu konstruowania publikacji.

Fala krytyki oświeceniowego modelu nauki, która w humanistyce przybrała na sile na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku spowodowała, że wszelkie definicje pojęć aspirujące do naukowej ścisłości zostały poddane refleksji krytycznej. Lata osiemdziesiąte w antropologii to czas krytycznej debaty toczzonej wokół pojęcia kultura (debatę tę relacjonuje między innymi Adam Kuper⁹). W 1980 roku amerykański antropolog Roy Wagner¹⁰ pisał, że termin „kultura” jest narzędziem analitycznym „wynalezionym” przez antropologów, którym ułatwia zmierzanie się z obcością i relacjonowanie doświadczanej inności, ratując ich w obliczu odmienności etnicznej, narodowej, religijnej. Kontynuując krytyczny namysł, przedstawiciele amerykańskiej antropologii postmodernistycznej, w tym autorzy i redaktorzy tomu *Writing Culture* wydanego w 1986 roku¹¹, oskarżali pojęcie kultury o to, że jest esen-

⁴ „Kultura, czyli cywilizacja w najszerszym znaczeniu etnograficznym, jest to pojęcie obejmujące wiedzę, wierzenia, sztukę, moralność, prawo, obyczaje i inne zdolności i przyzwyczajenia nabyte przez człowieka jako członka społeczeństwa”, E. Tylor, *Cywilizacja pierwotna*, tłum. Z.A. Kowerska, Wydawnictwo „Głosu”, Warszawa 1896, s. 13.

⁵ M. Flis, A.K. Paluch (red.), *Antropologia społeczna Bronisława Malinowskiego*, PWN, Warszawa 1985.

⁶ C. Lévi-Strauss, *Antropologia strukturalna*, tłum. K. Pomian, PIW, Warszawa 1970.

⁷ C. Geertz, *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, tłum. M.M. Piechaczek, Wydawnictwo UJ, Kraków 2005, s. 500.

⁸ A.L. Kroeber, C. Kluckhohn, *Istota kultury*, tłum. P. Sztompka, WN PWN, Warszawa 2002.

⁹ A. Kuper, *Kultura...*

¹⁰ R. Wagner, *Wynalezienie kultury*, w: E. Nowicka, M. Kempny (red.), *Badanie kultury. Elementy teorii antropologicznej*, WN PWN, Warszawa 2003, s. 59–72.

¹¹ J. Clifford, G. Marcus (red.), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, University of California Press, Berkeley–London 1986.

cializujące i stereotypizujące, oparte na mylnym założeniu, że grupy ludzkie dzielą przyrodzoną im „esencję kulturową”. Krytyka rozbudziła tyle wątpliwości, że w 1988 roku James Clifford, objaśniając, czym jest kultura, nie formułował już definicji, a jedynie przybliżał ten termin, używając niezbyt ścisłego określenia „dialog różnych subkultur i frakcji”¹².

Od początku lat dziewięćdziesiątych „zwrot antykulturowy” widoczny był nawet w tytułach publikacji. Lila Abu-Lughod w artykule z 1991 roku zatytułowanym *Writing against culture*¹³ zachęcała antropologów do pisania przeciw kulturze rozumianej jako zbiór symplifikujących pewników wiedzy dziennikarskiej i potocznej. W artykule *Beyond culture*, opublikowanym w 1992 roku, również Akhil Gupta i James Ferguson poddają krytyce pozornie naturalny związek kultur z miejscem ich występowania, pisząc o „fikcji kultur rozumianych jako odrębne, przypominające przedmioty zjawiska, zajmujące odrębne przestrzenie”¹⁴. Pokazując iluzję „przyjętego izomorfizmu przestrzeni, miejsca i kultury”¹⁵, stawiali tezę o „reterytorializacji”¹⁶, opisując tym terminem zmianę relacji pomiędzy grupą ludzką a miejscem, polegającą na tym, że „podczas gdy rzeczywiste miejsca i lokalności stają się coraz bardziej zamazane i nieokreślone, to *idee* miejsc odrębnych pod względem kulturowym i etnicznym [stają się] coraz bardziej wyraziste”¹⁷.

Inny trop krytycznej refleksji podejmuje Chris Hann – brytyjski antropolog, dyrektor Instytutu Maksa Plancka w Halle (Saale), prowadzący w latach dziewięćdziesiątych badania terenowe w Przemysłu¹⁸. Hann, analizując deklaracje programowe polskich i ukraińskich stowarzyszeń kulturalnych, stwierdził, że słowo „kultura” było główną bronią zwalczających się organizacji. Pokazując zideologizowanie tej kategorii, Hann stawia tezę, że tak upolityczniona kategoria traci wartość jako naukowe narzędzie analityczno-interpretacyjne. Jest to poważny argument, którego nie należy lekceważyć w debacie dotyczącej przydatności naukowej tego pojęcia.

Kategoria tożsamość i jej przydatność w antropologii

U progu XXI wieku w publikacjach antropologicznych „kultura” pojawia się coraz rzadziej, ustępując miejsca coraz bardziej popularnej „tożsamości”.

¹² J. Clifford, *Kłopoty z kulturą*, tłum. E. Dzurak, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000.

¹³ L. Abu-Lughod, *Writing against Culture*, w: M. Lewin (red.), *Feminist Anthropology. A Reader*, Blackwell, MA (USA), Oxford (UK), Victoria (Australia) 2009.

¹⁴ A. Gupta, J. Ferguson, *Poza kulturę*, w: E. Nowicka, M. Kempny (red.), *Badanie kultury...*, s. 268.

¹⁵ Tamże, s. 268.

¹⁶ Tamże, s. 270.

¹⁷ Tamże, s. 272.

¹⁸ Ch. Hann, *Ukrainian epiphany in Southwest Poland*, „Ethnologia Europea” 1998, t. 28.

Tożsamość, objaśniana za Lacanem i Fanonem, jest konstruowana narracyjnie i dyskursywnie. Podejście konstruktywistyczne, które w antropologii upowszechniło się po opublikowaniu w 1978 roku *Orientalizmu* Edwarda Saïda, nie skupia się na finalnym, statycznym konstrukcie tożsamościowym. Sednem tego ujęcia jest opis dynamicznego procesu nieustannego przetwarzania własnej identyfikacji budowanej w dialektycznej grze wewnętrznej definicji samego siebie i cech, które przypisują jednostce inni¹⁹. Podejście konstruktywistyczno-procesualne dobrze pasuje do świata, który stał się przestrzenią „dysjunktywnych przepływów”²⁰ idei i informacji, grup ludzkich, technologii, finansów i przekazów medialnych. Homi Bhabha, wytykając upraszczający charakter stereotypów kulturowych, pisze, że ich problem polega na tym, że „powstrzymują ruch”, hibernując dynamiczny proces nieustannego przekształcania się tożsamości²¹.

Podejście konstruktywistyczne zmieniło wiele subdyscyplin antropologii, umożliwiając nowe spojrzenie na tożsamości etniczne i narodowe (między innymi Gellner, Anderson, Hobsbawm, Edensor, Smith), a także na tożsamości płciowe²². Konstruktywizm, połączony z inspiracjami płynącymi z pism Michela Foucaulta i Pierre’a Bourdieu, uwrażliwił antropologów na zjawisko określane po angielsku *embodiment* polegające na „wpisywaniu w ciało” wartości i ideałów forsowanych przez instytucje, takie jak szkoła czy wojsko²³. Kategoria *embodiment*, łącząc dyskursy i praktyki, rozwiązuje część problemów metodologicznych konstruktywizmu. Tak zwany zwrot performatywny²⁴ zaleca badanie tożsamości wytwarzanej nie tylko poprzez narracje i dyskursy, ale również działania i praktyki, odgrywane performatywnie „w teatrze życia codziennego”²⁵.

Inspirujące współczesną antropologię kulturową studia postkolonialne wzbogaciły debatę toczącą się wokół tożsamości o nowe aspekty. Stuart Hall²⁶, porównując identyfikacje mieszkańców Jamajki i Martyniki, pokazuje spłot

---

¹⁹ T. Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, tłum. A. Sadza, Wydawnictwo UJ, Kraków 2004.

²⁰ A. Appadurai, *Nowoczesność bez granic. Kulturowe wymiary globalizacji*, tłum. Z. Pucek, Universitas, Kraków 2005.

²¹ H. Bhabha, *Miejsca kultury*, tłum. T. Dobrogoszcz, Wydawnictwo UJ, Kraków 2010.

²² Na przykład: A. Kościańska, R. Hryciuk (red.), *Gender. Perspektywa antropologiczna*, Wydawnictwa UW, Warszawa 2007; H. Moore, *Co się stało kobietom i mężczyznom? Płeć kulturowa i inne kryzysy w antropologii*, w: E. Nowicka, M. Kempny (red.), *Badanie kultury...*

²³ Na przykład: J. Okely, *Uprzywilejowane, wyćwiczone i ułożone. Szkoły z internatem dla dziewcząt*, w: A. Kościańska, R. Hryciuk (red.), *Gender...*

²⁴ E. Domańska, *Zwrot performatywny” we współczesnej humanistyce*, „Teksty Drugie” 2007, t. 5, s. 48–61.

²⁵ E. Goffman, *Człowiek w teatrze życia codziennego*, tłum. H. Datner-Śpiewak, P. Śpiewak, Aletheia, Warszawa 2008.

²⁶ S. Hall, *Tożsamość kulturowa a diaspora*, „Literatura na Świecie” 2008, nr 1–2.

wątków kulturowych przesądających o różnicy pomiędzy nimi. Obie tożsamości dzielą doświadczenia niewolniczo-afrykańskie oraz karaibskie. Różni je wątek europejski w jednym przypadku w wersji francuskiej, w drugim – brytyjskiej. Każda z tych identyfikacji spleciona jest więc z trzech włókien, tworząc całość porównywaną do nici DNA. Krótki szkic Halla wprowadza do antropologicznej debaty o tożsamości wyczulenie na proces splatania różnych komponentów w warkocz identyfikacji tożsamościowej.

Badając proces wytwarzania samoidentyfikacji, nie sposób pominąć kwestii pamięci widzianej obecnie jako swego rodzaju repozytorium, z którego można czerpać na potrzeby tożsamościowych konstrukcji. Arbitralność wyboru aspektów przeszłości używanych w tym procesie podkreślają kategorie, takie jak „tradycja wynaleziona”²⁷. Nowe zjawiska kulturowo-społeczne, jak neo-regionalizm²⁸, opierają się na wybiórczym traktowaniu dziedzictwa dla potrzeb tworzenia współczesnych tożsamości regionalnych. Wybrane elementy tradycji są zestawiane w nowe całości tożsamościowe, często pragmatycznie związane z interesami ekonomicznymi czy politycznymi.

Innym istotnym aspektem konstrukcji tożsamościowych są emocje. Arjun Appadurai pisze o narodach jako „wspólnotach afektu”²⁹. Emocjonalny aspekt współczesnych tożsamości podkreśla również Michel Maffesoli³⁰, wprowadzając do opisu współczesnych społeczeństw Zachodu pojęcie plemion, dobrze znane antropologom. Definiując „nowoplemiona”, podkreśla, że są to społeczności powiązane przede wszystkim poprzez podzielane emocje. Wrażenia i uczucia są ich podstawowym spoiwem, przesądającym o tożsamości tych grup.

Wypieranie kategorii „kultura” przez pojęcie „tożsamość” jest wyraźnie widoczne nie tylko w dyskursie antropologicznym. Bruno Latour pisze wprost o „rozmontowaniu artefaktu, jakim jest kultura” w rozdziale pod znamienym tytułem „Kultury nie istnieją”³¹. I tu pojawia się pytanie: czy warto pozbywać się tej kategorii, konstytutywnej dla antropologii kulturowej? Na fali dekonstrukcji poddano krytyce wiele pojęć, zmuszając badaczy do wypracowywania nowych narzędzi analityczno-interpretacyjnych, bardziej adekwatnych do opisu współczesności. Innowacje są w nauce procesem koniecznym i konstruktywnym, jednakże częsta zmiana pojęć i języka, którym opisywane są nowe zja-

---

²⁷ E. Hobsbawm, *Wprowadzenie. Wynajdywanie tradycji*, w: E. Hobsbawm, T. Ranger (red.), *Tradycja wynaleziona*, tłum. M. Godyń, F. Godyń, Wydawnictwa UJ, Kraków 2008.

²⁸ M. Małanicz-Przybylska, *Czy góralszczyzna istnieje? „Polska Sztuka Ludowa. Konteksty”* 2013, nr 1, s. 172–177.

²⁹ A. Appadurai, *Nowoczesność bez granic...*

³⁰ M. Maffesoli, *Czas plemion, schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*, tłum. M. Bucholc, WN PWN, Warszawa 2008.

³¹ B. Latour, *Nigdy nie byliśmy nowocześni. Studium z antropologii symetrycznej*, tłum. M. Gdula, Oficyna Naukowa, Warszawa 2011.